

СРСР ЯК РАДЯНСЬКА ІМПЕРІЯ

Досліджуються питання існування Радянської імперії, місця в ній України та відведеної їй ролі, проводиться порівняльний аналіз Союзу Радянських Соціалістичних Республік із царською імперією.

Ключові слова: Росія, імперія, націоналізм, більшовизм, комунізм.

Исследуются вопросы существования Советской империи, места в ней Украины и отведенной ей роли, проводится сравнительный анализ Союза Советских Социалистических Республик с царской империей.

Ключевые слова: Россия, империя, национализм, большевизм, коммунизм.

The questions of existence of the Soviet empire, place and role of Ukraine are probed, which taken it, the comparative analysis of Union of Soviet Socialistic Republics is conducted with tsar's empire.

Key words: Russia, empire, nationalism, bolshevism, communism.

Актуальність та постановка проблеми. Сучасна геополітика характеризується масштабними інтеграційними процесами. Відбувається інституційне завершення цивілізаційного оформлення Європи як сукупності переважно християнських націй, об'єднаних спільною історією і парадигмою розвитку. На даний час російське суспільство продовжує вважати Російську Федерацію врятованим “ядром” Радянського Союзу і шкодує за втраченою імперією. У політичних доктринах московських царів, петербурзьких імператорів, комуністичних вождів можна простежити подібні ознаки, джерелом яких є російська імперська ідея – “Москва – третій Рим”, що видозмінюється і трансформується під впливом специфіки історичних умов [2, 2]. Російська

Івахів Олег Степанович, здобувач кафедри політології Національного університету “Львівська політехніка”, старший помічник начальника навчальної частини факультету, Львівський орден Червоної Зірки інститут Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного Національного університету “Львівська політехніка”, м. Львів.

політична еліта орієнтує владу й суспільство на формування довершеної імперської моделі та утвердження домінуючої ролі Росії в сучасному світі [7, 11–12]. У цьому контексті Радянський Союз розглядається російськими дослідниками як модель євразійської “ідеальної держави”, “держави правди” [18, 314].

Стан опрацювання проблеми. Роль і місце України в СРСР висвітлено на сучасному етапі здебільшого у низці праць зарубіжних дослідників. Російські автори, незважаючи на різні підходи, не заперечують тезу про “особливу роль” Росії у світі. Сучасні російські політологи, такі як О. Дугін, К. Загулін, А. Мігранян, П. Заріффулін, твердять, що їх країна, зважаючи на свій історичний досвід, законно може претендувати на території колишньої імперії. Тільки зарубіжні вчені сміливо дають об’єктивну оцінку феномена Радянського Союзу, порівнюючи його з царською імперією.

З огляду на актуальність і недостатню вивченість проблеми, *автор поставив за мету:* дослідити питання існування Радянської імперії 1917–1991 рр. на євразійському просторі; проаналізувати місце і роль України в СРСР.

30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з’їзд Рад у Москві проголосив створення Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Виникла федеративна держава, в якій гарантувалась рівність прав націй і територій. Багатьом тоді здавалося, що в СРСР нарешті не лише знайдено шлях для розв’язання національної проблеми у старій Російській імперії, а й створено зразок майбутнього устрою людства. У комуністичній доктрині, сформульованій згодом, Радянський Союз розглядався як модель всесвітньої пролетарської держави. Під егідою Рад утворився своєрідний симбіоз російського націоналізму й комунізму: “Традиція російської державності була імперською традицією; в радянську епоху ця традиція злилася з провідною роллю Росії в комуністичному світі. Поширення комунізму було майже тототжним поширенням чи відновленням влади Росії...” [17, 19–20].

До 1914 р. В. Ленін вважав, що національну проблему в Росії буде розв'язано під час або відразу після демократичної революції. Проголосивши у 1917 р. принцип інтернаціоналізму і запроваджуючи його аж до початку 30-х років, більшовики, зрештою, від нього відмовилися. Ленін розумів, що федералізм як принцип розв'язання національного питання на досоціалістичному, демократичному етапі революції залишатиме непорушним поділ робітничого класу за етнічним принципом. Тому готовий був гарантувати широкі права різним регіонам країни у галузі мовного питання, проте рішуче заперечував національний принцип як основу для формування політичної організації. Повне політичне відокремлення країни або непорушна політична єдність усередині держави мали забезпечити пролетаріатові імунітет від націоналістичних впливів. Ленінські думки з цього приводу збігалися з ідеями Енгельса, який вважав, що досягнення незалежності тими націями, які змагаються за неї, зміцнюватиме сили соціалізму всередині цих націй [3, 84]. Більшовики відмовилися впровадити хоч якусь форму федералізму (тобто децентралізації у прийнятті рішень) всередині своєї партії – “провідної сили” радянської держави. Зрозуміло, що армія та політична поліція також залишалися жорстко централізованими підвладними структурами.

У Росії напрямок розвитку країни визначався не Установчими зборами, обраними населенням, а комуністичною партією, тому виникли питання: хто виступатиме від імені пролетаріату інших радянських народів, чи буде дозволено комуністичним партіям республік стати голосом своїх націй? Саме на це сподівалися деякі комуністи, однак В. Ленін не дозволив формувати незалежні комуністичні партії національних республік. Після Брестського миру місцеві більшовицькі організації було перейменовано у “комуністичні партії”, при цьому вони, зрозуміло, залишалися підпорядкованими центрові. Комунізм, вважав Ленін, сам собою руйнує середовище, в якому виникає націоналізм, отже, останній є пережитком минулого. Пролетарський вождь так і не спромігся

визнати факт, що націоналізм “відображає також певні специфічні інтереси та прагнення, яких не можна задовольнити тактикою, але які вимагають реальних політичних та інших поступок” [5, 345].

Навіть після того, як Червона Армія, спираючись на підтримку місцевих комуністів, встановила радянську владу в Україні, Азербайджані, Вірменії, Грузії, Білорусії та мусульманських країнах Центральної Азії, більшість республік (крім тих, що ввійшли до складу федеративної Росії) все ще залишалися формально незалежними державами. Їхні відносини з Москвою регулювалися окремими угодами, згідно з якими російський уряд де-юре зосередив у своїх руках управління військовою й економічною сферами, транспортом і зв'язком – галузями, які він контролював де-факто з моменту встановлення радянського режиму на цих територіях [4]. Республіки, що були колись незалежними, зберегли таку формальну ознаку суверенітету, як, наприклад, право на дипломатичні відносини з іноземними країнами. Радянська Україна, зокрема, підтримувала дипломатичні стосунки з Польщею, Чехословаччиною та Німеччиною, а також брала участь як самостійна сторона у підписанні Ризької угоди (1921), в якій було досягнуто домовленості щодо східного кордону Польщі.

Реально керівництво радянської Росії не дотримувалося вищезгаданих угод і ставилося до інших радянських республік як до підлеглих територій. Й. Сталін, тоді народний комісар у справах національностей уряду РРФСР, запропонував перетворити Україну, Білорусію, Вірменію, Грузію та Азербайджан на автономні республіки РРФСР [16, 244].

Сталінський план був ухвалений спеціальною комісією, яка розробляла основні засади відносин між республіками, проте Ленін рішуче відкинув його, оскільки розумів, що план вже спрямований на формальне відновлення привілейованого статусу росіян – це могло викликати спротив і невдоволення всередині держави. Сталінська ідея містила небезпеку ще й тому, що зменшувала привабливість

комунізму як союзника національно-визвольних рухів поза межами радянської держави. Згідно з контрпропозицією В. Леніна (формально ухваленою), планувалося сформувати нову федеративну структуру, наднаціональну державу, з назви якої вилучався етнічний компонент. Росія, зауважував Ленін, мала ввійти до нової держави як складова частина, на рівних правах з Україною [6, 201–202].

Коли Конституція СРСР набрала чинності, союзний уряд отримав значно більше повноважень, ніж передбачалося Леніним у його грудневих нотатках 1922 р., а РРФСР забезпечила собі більшість місць в обох палатах вищого законодавчого органу СРСР [4]. Утім, незважаючи на такі недоліки, у новій федеративній системі визнавався принцип рівноправності націй та право союзних республік на вихід із Союзу. Це, з одного боку, гарантувало національним республікам непорушність їхніх конституційних прав як складових частин радянської державної організації, з другого – сприяло підйому та зміцненню національної свідомості народів Радянського Союзу [19, 296–297].

Неоднозначним було і мовне питання в СРСР, оскільки утвердження СРСР як наднаціональної політичної спільноти не означало переходу неросійських мов на статус другорядних. Радянська влада трактувала мову як засіб впливу на маси і турбувалася передусім про те, щоб усі мови служили справі соціалізму.

На X з'їзді партії (1921 р.) у своїй промові Й. Сталін сформулював позицію партії у “мовному будівництві”: “Не можна йти проти історії”, – наголосив він. Хоч російський елемент і надалі переважав в українських містах, останні, на думку партійного речника, обов'язково мали стати українськими. Міста зростають, пояснював Сталін, за рахунок мешканців села, яке є “охоронцем національності” [9, 49].

Упродовж 20-х рр. позиція Сталіна змінилася: напрямом розвитку колишніх пригноблених народів ставав, на його думку, загрозливим. Особливу підозру викликав “дерусифікаційний” тиск у містах України. Хоч офіційно Сталін нібито виступав не стільки проти самої мети, на досягнення якої ці процеси

спрямовувалися, скільки проти “надмірного поспіху” в цій справі. Він також був стурбований вимогами українських комуністів призначати на вищі урядові й партійні посади в Україні саме українців та гаслами культурної орієнтації на Європу чи закликами на кшталт “Геть від Москви!”, які набували популярності навіть у середовищі комуністичної української інтелігенції [10].

Діяльність Сталіна упродовж 30-х рр. та й згодом засвідчує, що він не мав наміру дозволити історії самотужки, природним шляхом розв’язати проблему націоналізму, викоренивши його соціальні передумови. Більше того, Сталін відродив певний націоналізм (не який-небудь, а російський) саме тоді, коли за марксистсько-ленінським ученням соціально-економічний ґрунт націоналізму було ліквідовано.

Події 30-х років засвідчили, що Сталін чітко дотримувався власної лінії щодо формату держави. Відмовившись від брутално-прямолинійного заштовхування союзних республік до складу РРФСР, він поступово, але послідовно відібрав у них повноваження, надані згідно з першою Конституцією СРСР.

30-ті роки стали ерою не лише колективізації, індустріалізації та урбанізації, але й епохою масових арештів, депортацій і вбивств. Зрозуміло, що до списку жертв терору входили політичні, військові, промислові та культурні кадри російської національності, однак в історичній перспективі всі ці масові арешти та вбивства найруйнівніше позначилися саме на неросійських народах. В Україні й Білорусії ліквідація еліти, сформованої до епохи масового терору (дореволюційна інтелігенція, комуністи “досталінського призову” та, зрештою, і самі сталінські кадри), призвела до заміни неросійських кадрів російським чи русифікованим елементом. Зокрема, із 102 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У лише троє вижили після чистки 1937 р. Повністю змінився склад українського уряду й секретарів обласних комітетів партії, кількість жертв чисток серед функціонерів нижчих ланок неможливо підрахувати [8, 218–244].

Не можна сказати, що сталінізм зовсім усунув неросійські мови із суспільного життя, проте сфера їхнього вжитку обмежувалася сільським населенням, оскільки національні мови були реформовані “зсередини”: за вказівками партії слова російського та іноземного походження вмонтовувалися саме в російських формах у мови радянських народів. Спеціальні списки “заборонених слів” розсилалися до редакцій і видавництв. Цей *newspeak* було винайдено для того, щоб обмежити можливість розвитку національних мов і посилити їхню асиміляцію в російську. Видається, що Сталін вважав мовну єдність одним із головних чинників виживання імперії. Класова солідарність та економічні фактори здавалися не такими важливими для інтеграції народів СРСР, як спільна мова чи спільна історична пам'ять (їх, зрештою, можна було і сфабрикувати) [12, 175–192].

У післясталінський період, починаючи з 1964 р., радянська бюрократія стає обережнішою щодо національних почуттів неросійських націй СРСР. Федеративний устрій Радянського Союзу залишався недоторканим. Неросійським мовам дали шанс на розвиток, а різні народності у СРСР, згідно з партійними настановами, уже не розглядались як майбутня єдина нація – цього разу йшлося про те, що вони утворюють якісно нову спільноту, “радянський народ”, в якій кожен зберігатиме свою етнічну самобутність. Національні культури всіх народів СРСР водночас переживали взаємопов'язаний процес “розквіту” та “зближення” [1, 122–163].

На рубежі 80-90-х років відбулася “трансформація” образу Радянського Союзу: те, що колись вважалося майже зразковою моделлю некапіталістичної модернізації, почали трактувати як модернізований варіант імперії XIX ст., більше того – Радянський Союз подавався як імперія колоніальна. Марк Р. Бессінджер нагадує, що “наприкінці двадцятого століття імперії стали прикладом антитези нормам новітнього державного устрою, ... являючи собою об'єкт докорів та зневаги з боку тих, хто претендував на статус націй із власними державними кордонами.

Найпоширенішою формою націоналізму, що розвинувся на більшості територій Радянського Союзу, став антиколоніалізм. Те, що зазвичай розглядалося як єдина держава, раптом повсюдно стали зневажливо трактувати як імперію” [13, 115].

Виникнення “української ідеї” в ХІХ ст. почало підважувати “російську єдність”: теза, згідно з якою українці, подібно до чехів чи поляків, становили окремий народ і не поступалися ні в чому росіянам, в очах останніх була тотожною ідеєю розвалу Росії [21].

Радянський Союз став “компромiсом між доктринаю та реальністю: спробою примирити прагнення більшовиків до абсолютної єдності і зосередження всієї влади в руках партії та тим емпіричним фактом, що націоналізм пережив колапс старого устрою”. Для більшовиків це було “лише тимчасовим розв’язанням проблеми, перехідним етапом до тотально централізованої та наднаціональної всесвітньої радянської держави”, при цьому гостро стояло українське питання [19, 296]. Історичні і, зокрема, релігійні чинники дозволяли росіянам розглядати українців як одну з гілок російської нації. Саме через те, що українців вважали найближчим до росіян народом, прояви української окремішності були особливим об’єктом для переслідувань.

Висновки. Радянський Союз фактично був перевтіленням Російської імперії, і саме в його затінку тривали процеси націотворення та формування націоналізму. Переплетіння історії комунізму та націоналізму є одним із головних чинників, що визначає характер постімперської епохи.

Імперська природа Радянського Союзу була очевидною істиною для західних дослідників ще до його колапсу. Як зазначав Б. Андерсон, “той факт, що Радянський Союз, подібно до Об’єднаного Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, уникає вживання у власній назві національного імені, свідчить про те, що він може бути як і нащадком донаціональних династичних держав ХІХ ст., так і передвісником інтернаціонального устрою двадцять першого століття” [11].

Відносини між українцями і росіянами в Україні та міждержавні відносини України й Росії безпосередньо вплинуть на політичну еволюцію останньої. Оскільки, як зазначили у своїх працях Е. д'Енкос та З. Бжезинський, незалежність України кардинально позначиться на майбутньому Росії: без України та Білорусі Росії буде надзвичайно важко знайти баланс у взаєминах із 60-мільйонним “мусульманським блоком” [15, 14]. Тому немає нічого дивного в тому, що “імперська свідомість” або “імперський світогляд”, як спадщина царської Росії, особливо очевидно виявляється у сучасних українсько-російських відносинах.

1. *Брежнев А.И.* О пятидесятилетии СССР. – М.: Изд-во полит. лит., 1972. – 472 с.

2. *Гетьманчук М.П.* Державна незалежність України та особливості її сприйняття сучасною російською політичною думкою / Гетьманчук М.П. // Проблеми та перспективи викладання у вищій школі: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. – Львів: Львівська політехніка, 2004. – С. 1–11.

3. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація / Дзюба І. – К.: ВД КМ “Academia”, 1998. – С. 84.

4. История советской Конституции (в документах). 1917–1956 / Под ред. С.С. Студенкина. – М., 1957. – С. 458–473.

5. *Ленін В.І.* До питання про національності або про “автономізацію” // Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 345.

6. *Ленін В.І.* Про утворення СРСР. Лист А.Б. Каменєву для членів Політбюро ЦК РКП(б) // Повне збір. тв. – Т. 5. – С. 201–202.

7. *Пасічник В.М.* Національна ідея в контексті українсько-російських відносин: автореф. дис. на здобуття канд. політ. наук. – Львів, 2004. – 20 с.

8. Радянська Україна / Під ред. М.П. Базган. – К.: Акад. наук УРСР, 1970. – 405 с.

9. *Сталін Й.* Заключне слово на X з'їзді РКП(б) // Сталін Й. Твори. – К., 1948. – Т. 5. – С. 48–49.

10. *Сталін Й.* Твори / Сталін Й. – К., 1952. – Т. 8. – С. 149–154.

11. *Anderson B.* Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism, rev. ed. – London; New York: Verso, 1991. – P. 2.

12. *Barghoorn F.C.* Soviet Russian Nationalism / Barghoorn F.C. – New York: Oxford Univ. Press, 1956. – 376 p.

13. *Beissinger M.R.* How Nationalisms Spread: Eastern Europe Amidst the Tides and Cycles of Nationalist Contention / *Beissinger M.R.* // *Social Research.* – 1996. – Vol 63. – N 1 – P. 115.
14. *Brzezinski Z.* The Premature Partnership / *Brzezinski Z.* // *Foreign Affairs.* – 1994. – Vol. 73. – N 2. – P. 80.
15. *d'Encausse Carrere H.* The End of the Soviet Empire and the Triumph of the Nations. – New York: Basic Books, 1992. – P. 261.
16. *Deutscher I.* Stalin: A Political Biography. – 2 ed. / *Deutscher I.* – New York: Oxford Univ. Press, 1966. – P. 244.
17. *Nodia G.* Nationalism and Democracy / *L. Diamond and M, F. Plattner* (eds.). Nationalism, Ethnic Conflict and Democracy. – Baltimore, MD: Johns Hopkins Univ. Press, 1994. – P. 19–20.
18. *Opacki Z.* Rosjanie w poszukiwaniu własnej tożsamości / *Kopecja euroaziatyzmu* // *Rosja – Polska – Balkany w XVIII–XX wieku.* – Szczecin, 1998. – P. 301–315.
19. *Pipes R.* The Formation of the Soviet Union / *Pipes R.* – New York: Atheneum, 1968. – P. 271–297.
20. *Pipes R.* Introduction: the nationality problem / *Pipes R.* // *Handbook of Major Soviet Nationalities.* – New York: Free Press, 1975 – P. 1–5.
21. *Szporluk R.* Ukraine: From an Imperial Periphery to a Sovereign State / *Szporluk R.* // *Daedalus.* – 1997. – Vol. 126. – N 3. – P. 85–119.

© О.Івахів, 2009

Надійшла до редколегії 20.02.2009 р.